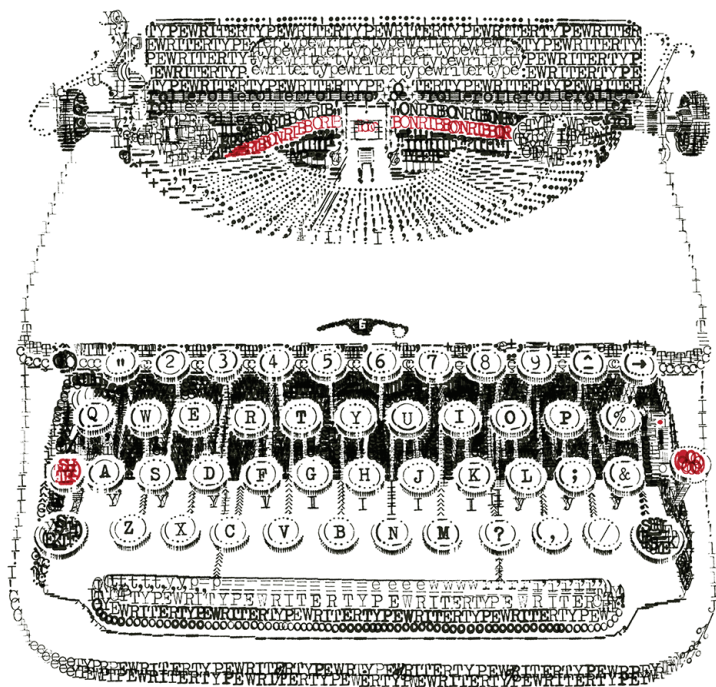

BİLİNÇ ve ROMAN

David LODGE

Türkçesi
AYTAÇ ÖREN

HECE

inceleme

David Lodge: 28 Ocak 1935 tarihinde Londra'nın Brockley bölgesinde doğan Lodge, 1960 yılında girdiği Birmingham Üniversitesi İngiliz Dili ve Edebiyatı Bölümü'nde 1987 yılına kadar akademisyenlik yaptı ve aynı yıl emekliliğe ayrıldı. Birmingham ve akademi, hayatının ve dolayısıyla eserlerinin eksenini oluşturdu. Üniversite öncesi başlayan yazarlık hayatı, hem iş hayatı boyunca hem de sonrasında devam etmiş ve de etmektedir. Yazar, akademisyen, teorisyen ve eleştirmen olan Lodge, edindiği muazzam birikimi bu özelliklerinin eşsiz harmanıyla eserlerine yansıtmıştır. On üç ödülün sahibi olan Lodge'un roman başta olmak üzere birçok edebiyatın farklı alanlarına yönelik çalışmaları vardır. Bunların arasında çeşitli radyo ve televizyon programlarına uyarlanmış *Cennetten Haberler*, *İyi İş*, *Dünya Küçük*, *Ne Kadar İleriye Gidebilirsin?*, *Yerleri Değiştirme*, *Yazar Yazar*, *Sağır Cümleler*, *Çok Yönlü Bir Adam* gibi romanlarını, *Kurgu Dili*, *Modern Yazım Şekilleri*, *Babtin'den Sonra*, *Bilinç ve Roman*, *Kurgu Sanatı* gibi teori çalışmalarını, *Ev Gerçekleri*, *Yazma Oyunu*, *Gizli Düşünceler* gibi tiyatro eserlerini sayabiliriz. Şu an seksen iki yaşında olan Lodge, kendisinin son kitabı olarak basılan *Yazıdaki Yaşamlar*'dan (2014) sonra *Doğmak İçin Oldukça İyi Bir Zaman: Bir Anı Yazısı*, 1935-75 (2015) ve 2018 başında çıkacak *Yazarın Şansı* ile bizi hem şaşırtmakta hem de kendisine hayranlığımızı arttırmaktadır. Evli ve çocuklu olan Lodge halen Birmingham'da yaşamakta, edebiyat, düşünce dünyası ve okurla kurduğu sıkı bağlarını taptaze tutmaktadır.

Aytaç Ören: 1972 Ankara doğumlu olan Aytaç Ören, Atatürk Üniversitesi İngilizce Öğretmenliği'nden mezun oldu. Çalışma hayatına ortaöğretimde öğretmen olarak başladı. Şu an Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesinde İngiliz Dili ve Edebiyatı Bölümünde çalışmaktadır. Çeşitli çeviri ve edebiyat çalışmaları vardır. Evli ve üç çocukludur.

BİLİNÇ VE ROMAN

DAVID LODGE

İngilizceden Çeviren
AYTAÇ ÖREN

HECE YAYINLARI

Hece Yayınları: 458

İnceleme

Orijinal adı: Consciousness and the Novel
Bu kitabın telif hakkı Akçalı Ajansı Aracılığıyla
David Lodge'tan alınmıştır.

Copyright © David Lodge 2002

Birinci Basım: Kasım 2017

©Hece Yayınları

Sertifika No: 17672

Kapak Tasarımı: SARAKUSTA

www.sarakusta.com.tr

Teknik Hazırlık: HECE

Baskı: Dumat Ofset

T: (0312) 278 82 00

ISBN: 978-605-9556-59-0

HECE Basın Yayın Reklamcılık San. Tic. Ltd. Şti.

Konur Sokak No: 39/1-2 Kızılay-Çankaya/Ankara

Yazışma: P.K. 79 Yenişehir/Ankara

T: (0 312) 419 69 13 F: (0 312) 419 69 14

e-posta: hece@hece.com.tr

www.hece.com.tr

İÇİNDEKİLER

Önsöz / 7

Birinci Bölüm

Bilinç ve Roman / 11

İkinci Bölüm

Edebiyat Eleştirisi & Edebî Yaratım / 101

Üçüncü Bölüm

Dickens Çağdaşımız / 123

Dördüncü Bölüm

Forster'ın Noksan Başyapıtı / 143

Beşinci Bölüm

Waugh'un Komik Çorak Toprakları / 169

Altıncı Bölüm

Mektuplardaki Yaşamlar: Kingsley & Martin Amis / 189

Yedinci Bölüm

Henry James & Sinema / 207

Sekizinci Bölüm

Güle Güle Bech? / 241

Dokuzuncu Bölüm

Arzuya Hasret:

Philip Roth'un Çapkın Profesörü / 255

Onuncu Bölüm

Özel Amaçlı Kierkegaard / 275

On Birinci Bölüm

Thinks... Üzerine Bir Sohbet / 289

Notlar / 307

Dizin / 312

ÖN SÖZ

Yetişkin ömrümün çoğunda romancılık ve akademisyenlik mesleklerimi, roman ve edebiyat eleştirisi yazmayı düzenli bir değişim içinde birbirleriyle kaynaştırdım. Eleştiri kitaplarımın birine, *The Modes of Modern Writing/Modern Yazı Türleri*'nde, epigrafi olarak tüm bu amaçlara hizmet edebilecek Gertrude Stein'in bazı sözlerini kullandım: "Edebiyat ne yapar ve bunu nasıl yapar? Dahası İngiliz edebiyatı ne yapar ve bunu nasıl yapar? Ve yaptığı şeyi yapmak için hangi yolları kullanır?" Bu soruları temelde romanla ilişkili olarak umutla bir 'kurgu poetikası'-yani romanların kendi anlamını ilettiği ve okur üzerinde etkili olduğu biçimsel yol ve anlatı metodunun sistematik ve kapsamlı bir açıklaması-dediğim şey içinde romanın yorumlanıp değerlendirilmesini temellendirecek bir gayretle ortaya koydum. *Yeni Eleştiri*'nin ağırlıklı olarak lirik şiire ve şiirsel dramaya uygulamış olduğu yakın okuma türünü romana uygulayarak *Language of Fiction/Kurgunun Dili* (1966) adlı bir çalışmayla bu işe başladım. Başka pek çok İngiliz ve Amerikalı eleştirmen gibi 1970'lerde ve 1980'lerde Kıta Avrupa yapısalcılığının kavram ve metotlarından bazılarını özümseyip onları kendi

edebiyat anlayışımız içerisine oturttum ve bunları *The Modes of Modern Writing*'de (1977) ve *Working with Structuralism/ Yapısalcılık ile Çalışmak*'ta (1981) kullandım. Daha sonra yine birçokları gibi 1920'lerden beri var olan ama ancak yakın bir geçmişte bilinmeye başlanan büyük Rus kuramcı Mikhail Bahtin'in çalışmalarını keşfettim. Klasik epik, lirik ve trajedi türlerinin tersine romanın özü itibarıyla sözselsel dokusu açısından diyalojik/söyleşimsel veya polifonik/çok sesli olduğu şeklindeki düşüncesi ve romanı dokuyan çeşitli söylem şekillerinin ustaca analizi, kitabım *After Bahtin*'deki (1990) yazıların çoğunun önünü açmış ve onlara ilham kaynağı olmuştu.

Kısacası yeni -bana yeni gelen- bir edebî kuram kaynağına maruz kalan kurgu poetikası arayışım her aşamada yol aldı ve bu yolculuk Bahtin'i keşfedişimle sona erdi. Çünkü kendime yönelttiğim sorulara Bahtin tatmin edici cevaplar veriyor gibiydi ve kısmen *edebiyat kuramı*, post-yapısalcı aşamaya girdiği için edebî metinlerin biçimselci analizleriyle daha az ilgili görünüyordu ve edebî metinleri felsefik spekülasyona ve ideolojik polemige bir temel olarak kullanmaya daha hevesli gibiydi. Bunlar olurken -o sıralar belki de tamamen tesadüfi olmayan biçimde- seksenlerin sonlarına doğru tam zamanlı serbest bir yazar olmak için akademik yaşamdan emekli oldum. Eleştiri üzerine yazı yazmayı sürdürdüm ancak eleştiri konusunda herhangi bir uzmanlığı olmayan okurlar için yazıyordum. Dahası edebiyat kuramı okumayı hemen hemen bırakmıştım. Günümüz edebiyatı hakkında edindiğim böylesi genel veya genelleştirilebilir fikirler, benim kendime ait 'yazma-pratiği'min -ki benim son eleştiri kitabımın başlığıdır- tefekküründen olgunlaşmıştı. Böylesi derin düşünce, aynı zamanda bu kitaptaki bazı yazıların bir özelliğidir.

Bununla beraber doksanların ortalarında nihayet *Thinks .../Düşünce Balonları* adında bir roman üzerinde çalışma-

ya başladım. Bu da benim için oldukça yeni olan ‘bilinç çalışmaları’nın disiplinlerarası sahası içinde kuramsal veya yarı-kuramsal pek çok edebiyat okumasını gerektiriyordu. Aslında dinî, hümanist ve edebî gelenekle oluşan bilincin insan doğasıyla ilgili kabulleri ve insana meydan okuyan sonuçlarıyla bilim içinde sıcak bir gündeme sahip olduğunu biraz geç kalarak keşfetmemle bu roman düşüncesi ortaya çıktı. Bu proje için yapmış olduğum araştırma, kitabın başlığını taşıyan yazıda geliştirilen edebî bir biçim olarak ‘roman’ ile ilgili kapsamlı bir düşünmeye de yol açtı. ‘*Bilinç ve Roman*’ ile çeşitli şekillerde birbiriyle bağlantılı olan son yıllarda yazılmış derleme yazıları ve bir dizi makaleleri bu kitapta bir araya getirdim. Romanın bilinci nasıl temsil ettiği; sinema gibi diğer anlatı araçlarının bilinci sunma tarzıyla söz konusu temsilin nasıl çeliştiği; yaratıcı bir yazarın bilincinin ve bilinçsizliğinin eserlerini nasıl oluşturduğu; eleştirinin -biçimsel analizle- bu sürecin doğasına veya kendisini sorgulayan yaratıcı yazara nasıl baktığı bu kitaptaki makalelerde tekrarlanan temalardır. Etraflıca ya da sistematik bir şekilde yahut evvelki akademisyenlerin çabaladığı gibi *bilinç ve roman konusunun üzerini kapatma* girişiminde bulunmadığımı söylememe gerek yok. Farklı yazıların orijinal biçimleri arasında -tam anlamıyla gideremediğim- belli miktarda tekrar veya örtüşme kaçınılmaz olarak var.

Birinci Bölüm ‘*Bilinç ve Roman*’ yazısı, Ekim 2001 tarihinde Georgia, Atlanta’da Emory Üniversitesi’nde vermiş olduğum Richard Ellmann konferanslarının gözden geçirilip genişletilmiş metnidir. Bu konferansları vermeye beni davet eden ve orada üniversite misafiri olarak beni çok güzel ağırlayan Emory’ye özellikle de Profesör Ron Schuchard’a müteşekkirim. ‘Edebiyat Eleştirisi ve Edebî Yaratım’ da özgün bir konferanstı ve David Fuller ve Patricia Waugh editörlüğünde *The Arts and Sciences of Criticism*’de (Oxford University Yayınları, 1999) burada sunulduğu hâliyle ilk

kez yayımlanmıştı. Dickens Çağdaşımız yazısı ilk kez *The Atlantic Monthly*'de yayımlanan bir makalenin düzenlenmiş şeklidir (2002 yılında David Lodge'un *The Atlantic Monthly*'deki yazısıdır). 'Forster'ın Noksan Başyapıtı' yazısı, *Howards End*'in (New York, 2000) 'Penguin Yirminci Yüzyıl Klasikleri' baskısı için yazdığım önsözün hafif kısaltılmış şeklidir. 'Waugh'un Komik Çorak Toprakları' Evelyn Waugh'un *Comedies*'in (1999) Folio Society baskısında önsöz olarak ilk defa yayımlandı. 'Mektuplardaki Yaşamlar: Kingsley ve Martin Amis' ilk *Times Literary Supplement*'de yayımlanmıştı. 'Henry James ve Sinema' Rye Festivali'nde verilen '1999 Henry James Konferansı'nın düzeltilmiş ve genişletilmiş bir şeklidir. *Times Literary Supplement*'da yayımlanan *The Golden Bowl (Altın Kâse)* filminin bir eleştirisidir. 'Güle Güle Bech' ve 'Arzuya Hasret: Philip Roth'un Çapkın Profesörü' ilk olarak *Times Literary Supplement*'de çıkmıştı. 'Özel Amaçlı Kierkegaard' 1996 yılında Kopenhag'da yapılan bir konuşmaydı ve akabinde *Kierkegaard Çalışmaları: Tek Konu İnceleme Serisi 1*, olarak N.J. Cappelorn ve J. Steward editörlüğünde *Kierkegaard Revisited*'da (Walter de Gruyter, 1997) yayımlandı. 'Thinks... Üzerine Bir Sohbet' *Arete*'nin 5. sayısında (İlkbahar-Sonbahar 2001) yayımlanan röportajın bir kısmıdır.

Bunların her birinin yazılması için teşvikte bulunan bütün editörlere, konferansa davet edenlere, konuşma programı organizatörlerine ve yayıncılara minnettarım. E.M. Forster ve *Howards End* üzerine araştırma yardımdan dolayı John Herbert'a teşekkür borçluyum. Özellikle Harvard Üniversitesi yayınlarındaki editörlerim Peg Fulton ve Mary Ellen Geer'e, temsilcim Mike Shaw'a ve eşim Mary'ye bu kitap hazırlanırken yararlı yorumlarını ve tavsiyelerini benden esirgemedikleri için minnettarım.

Birinci Bölüm

BİLİNÇ VE ROMAN

I- Bilinç ve İki Kültür

1994 yazında (haftalık İngiliz Katolik dergisi) *The Tablet*'de karşılaştığım bir yazı dikkatimi ilk kez çekti. Yazı, bilimsel yeni veriler ile eski felsefi konuları tazeleyen, insan bilincinin doğasına dair güncel entelektüel bir tartışma ile ilgiliydi. Bu yazı, iki kitaba yönelik bir incelemeydi: Daniel Dennett'in *Consciousness Explained/Açıklanan Bilinç* ve Francis Crick'in *The Astonishing Hypothesis/Şaşırtıcı Hipotez*. Daniel Dennett, kendini sıkı bir bağlılıkla 'Yapay Zekâ'ya adayarak bilişsel bilim adamlığına yönelmiş bir felsefecidir. Kendisi insan bilinci ile ilgili şunları söyler:

İnsan bilinci... bir takım etkinlikler için tasarlanmamış bir beynin paralel mimarisine yerleştirilen sanal bir makinenin... işleyişi olarak en iyi şekilde anlaşılabilir. Bu gerçek makine güçleri, üzerinde çalıştığı organik donanımın temelini oluşturan güçleri oldukça geliştirir.¹

Francis Crick, James Watson ile DNA'nın moleküler yapısını keşfeden fizikçi ve biyokimyacıdır. Kitabı şöyle başlar:

Şaşırtıcı hipotez şudur ki; siz, sevinç ve üzüntüleriniz, anı ve tutkularınız, kişisel kimliğiniz ve özgür iradeniz ile aslında engin ve muazzam bir sinir hücresi kümesinin ve bunlarla

ilişkili moleküllerin ortak davranışından başka bir şey değilsiniz. Lewis Carroll'un Alice'inin bunu ifade etmiş olabileceği gibi: "Sizler bir nöron yığından başka bir şey değilsiniz."²

The Table'deki inceleme yazısı, dinî ve bilimsel konular üzerine tanınan gazeteci yazar John Cornwell tarafından yazılmıştı. Yazı, 'Ruhtan Yazılıma'³ şeklinde bir başlık taşıyordu ve bilinç üzerine yapılan yeni bir bilimsel çalışmanın, Yahudi-Hristiyan din geleneğinde kutsanan insan doğası düşüncesine meydan okumasını açıkça ifade ediyordu. Bana bu çalışma, roman karakterinin sunumunu esas alan hümanist veya Aydınlanma düşüncesine sahip insana karşı hemen hemen aynı güçte bir meydan okumayı ileri sürüyormuş gibi gelmişti. İki insan arasındaki bir ilişki bağlamında bu konuyu dramatize eden veya edebileştiren kendime ait bir roman yazmaya başladığım zaman o iki insandan birini ateist-bilişsel bir bilim adamı ve diğerini de yoldan çıkmış ama tamamen de inançsız olmayan bir Katolik yapmıştım. Burada yapmaya çalıştığım şey, edebî bir biçim olarak romanla ilgili, romanın tarihsel gelişimi ile ilgili ve (Gertrude Stein'in ifadesiyle) 'yaptığı şeyi yapmak için kullandığı yöntemler'le ilgili bazı düşünceleri keşfetmekti ki; bilince dair mevcut tartışmalara maruz kalmak, bu arzumu kışkırtıyordu.

Bir pasajla başlayayım. Bu pasaj, çağdaş bir romandan, en az iki büyük ödül *The Orange Prize* ve *The Guardian Fiction Prize* alan (piyasa tabiriyle) 'edebî bir roman'dan, yani oldukça ve haklı olarak geniş kitlelerce beğenilen bir romandan alınma: 1997 yılında yayımlanan Kanadalı Anne Michaels'in yazdığı *Fugitive Pieces*. Anlatıcı Jacob Beer, yeni tanıştığı bir kadın olan Michaela'yla, arkadaşları Salman ve Irena'nın prematüre dünyaya gelen çocuklarını görmesiyle ilgili konuşmaktadır. Bu diyalog Jacob ve Michaela arasındaki ilişkinin de başlangıcıdır:

Kendimi yıllar önceki bir hikâyeyi Michaela'ya anlatırken

buldum. Tomas'ın doğum hikâyesi, onun ruhunu tecrübe edişimle ilgili bir hikâye.

“Tomas dünyaya zamanından çok önce gelmişti. 1350 gramdan daha az ağırlıktaydı...”

Doktor önlüğü giymiştim, ellerimi ve kollarımı dirseklerime kadar ovalayarak yıkadım ve Irena onu görebilmem için beni içeri aldı. Ben, ancak bir can diyebileceğim bir şeyi gördüm. Çünkü henüz bir kişilik değildi, neredeyse saydam bir bedeni vardı. Ruhun böylesine belirgin ifadesine ve bir canın belirsiz lekesini fotoğraftaki gözlerin gösterdiği neredeyse görünmez bu masılmana^{*} daha önceden hiç bu kadar yakın olmamıştım. Nefes almazsa bu belirti bir anda ortadan kaybolurdu. Tomas, temiz plastik kabin içinde, bir elden daha büyük değildi.

Michaela aşağıya yere bakmayı sürdürüyor. Parlak, güre, tek tarafa ayırdığı saçları yüzünü kaplıyor. Şimdi yukarı bakıyor. Çok konuştuğum için birden bire mahcup oluyorum.

Sonra o şunları söylüyor: “Can denen şeyin ne olduğunu bilmiyorum. Ama bedenlerimizin bir şekilde her zaman var olan şeyi kuşatması olduğunu zannediyorum.”⁴

Anlatıcı Jacob Beer, Polonyalı-Yahudi soyundan orta yaşta bir adam. Küçük bir çocukken *soykırım* dehşetinden kurtarılmış ve bir Yunan adasında büyütülmüş. Sonradan da Kanada'ya göç etmiş. Soykırım tarihine takıntısı var, bu da pasajda geçen tuhaf “masılman” kelimesinin orada bulunuşunu açıklar. Bu kelime, Müslüman için kullanılan Almanca *muselmann* kelimesinden gelir ve genellikle de ‘masılman’ şeklinde söylenilir. Oxford İngilizce Sözlük'e göre bu kelime, ölüm kamplarında fiziksel ve zihinsel anlamda çökmüş ve

^{*} “Musselman”, midye ve adamın birleşimi bir kelime ama burada farklı bir işlevi var. Alt paragrafta bu açıklanıyor. (ç.n.)

bir kaynakta geçen ifadeyle 'bir örtü parçasına sarılı yürüyen iskelet' durumundaki mahkûmlar için söylenen argo bir kelimedir. Tabiatı gereği bu ırkçı kavramın, tarihin şimdiye dek gördüğü en ürkünç, ırkçı rejim mağdurlarınca benimsenmiş olması, burada peşine düşmeyeceğim bir ikilem ve ironidir. Romanda değinilen bu nokta, son derece kırılğan biçimde hayata tutunan erken doğmuş bebeğin, gözlerinde iç yaşamın en ufak izini taşıyan Jacob Beer'e ölüm kamplarındaki yürüyen o iskelet fotoğraflarını hatırlatmasıdır sadece. Sağlam bir pasajdır ve *Guardian* tarafından gazetesinin 'Kurgu Ödülü' ile ödüllendirildiği zaman romanı temsil edecek alıntı olarak seçilmiştir. Aslında bilinç çalışmaları üzerine yoğunlaştığım sıralar ilk kez bu bağlamda okumuştum. Dilinin, okumakta olduğum kitap ve makalelerden bütünüyle ne denli farklı olduğuna şaşırıp kalmıştım.

Mecazi anlamda değil ama edebî anlamda bu pasaj, (Michaela tarafından açık bir şekilde paylaşılan) bazı Platonist yorumlarda insanın doğumundan önce var olan insan ruhunun ölümsüzlüğüne dair dinî bir düşüneyi çağrıştırır. Ayrıca ruh veya can (bu kelimeler burada aşağı yukarı eş anlamlıdır) daha seküler bir kendilik fikriyle yakından ilişkili gibi görülür. Burada, yeni doğmuş bebeğin bin bir zorlukla dâhil olduğu hayat deneyimi ile ruhunun bir kendilik kazandığına veya bir kişilik edindiğine işaret edilir. Elbette ruhun ölümsüzlüğüne inanmadan -iç dünyası içe bakış yoluyla tamamen aydınlanmış, kendine özgü, özerk, ahlaki açıdan sorumlu olan her bireyin- bir kendilik kavramına sahip olması mümkündür. Ne var ki dinî inancı olmayan çoğu kimse, insan hayatında ve bilincinde eşsiz değerde bir niteliği belirtirken -eğer vazgeçmek zorunda- değilse 'ruh' ve 'can' kelimelerinin faydalı olduğunu görür.

Buna karşın çağımızın en aydın, en felsefik ve en bilimsel düşüncesine göre bu durum tamamen bir saçmalaktır. Bu, Gilbert Ryle'in etkileyici kitabı *The Concept of Mind*'da

Makine'deki Hayalet yanılmamacası diye tabir ettiği şeydir. Buradaki inanişaya göre akıl olgusunu ortaya koyan insan beyni dâhil insan bedeni, bir makinedir; içinde karşılaşılacak bir hayalet, ruh veya can yoktur. Kişilik, maddi olmayan bir öz değıildir ama beyin aktivitesinin yan olgusu/epifenomenidir. Ten ile canı, beden ile ruhu, madde ile maddi olmayanı, dünyevi ile aşkın olanı birbirinden ayırmak, Batı kültür tarihi boyunca kemikleşen ama şimdi ölmüş ve gömülmüş olan dualizm yanılmamacasına kalkışmaktır ya da bu şekilde olmalıdır. Aslında bu ayırt ediş, *Fugitive Pieces*'dan alıntılanan pasajın da iddia ettiği gibi sadece yaşam ve ölümle ilgili sıradan, gündelik bir konuşma içinde değıil, aynı zamanda edebiyat dili içinde inatla sürer. Ayrıca bilinçle ilgili şu anki disiplinlerarası tartışma ilginç bir şekilde, bir kez daha düalizm konusunun açılmasında etkili olmuştur ve hatta bu konunun değıişime uğramış versiyonları yararına olan bazı tartışmaların ortaya çıkmasına sebep olmuştur.

Oldukça yakın bir zamana kadar bilinç, doğal bilimler tarafından fazlaca incelenmemişti. Felsefenin alanı olarak düşünülüyordu. Deneysel bir bilim olmaya hevesli olduğu için psikoloji, bilinci 'kara kutu' olarak gördü. Gözlemlenebilen ve ölçülebilen her şey, girdi ve çıktılardı, içeride varlığını sürdüren şeyler değıildi. Bu anlayış, insan tecrübesinin incelenmesi üzerine keskin sınırlandırmalar koydu. *Thinks...*'de benim bilişsel bilim adamım, romanın kadın kahramanına bununla ilgili şunları söyler: "Bilinç üzerine neredeyse her kitapta beklenmedik bir şekilde ortaya çıkan iki davranışçı psikologla ilgili eski bir espri vardır. Bunlar cinsel ilişkiye girip sonra biri diğereine 'senin için iyiydi, benim için nasıldı?' der."⁵ Daha 1989 yılında Stuard Sutherland, *International Dictionary of Psychology*'de şunları yazmıştır: "Bilinç büyüleyici ama anlaşılması zor bir olgudur; ne olduğunu ne yaptığını veya neden evrim geçirdiğini açıkça belirlemek imkânsızdır. Onunla ilgili okumaya değıecek hiçbir şey yazıl-